

O'ZBEK TILIDA ELEKTRON LUG'ATLAR YARATISH ZARURATI

Abduvaxobov G'iyosiddin G'ayratjon o'g'li

Farg'ona davlat universiteti dotsenti, PhD.

Annotatsiya: Maqolada an'anaviy lug'at va elektron lug'atdan foydalanishining ijobiy hamda salbiy tomonlari mavjudligi haqida so'z boradi. Amaliy tilshunoslikda elektron lug'atga bo'lgan ehtiyoj dinamikasi o'sib borar ekan. Ularda ma'lum konsepsiyalarni shakllantirishga talab kuchayadi. Bu, ayniqsa, chet tillarini o'rganish jarayonida etolon tilda mavjud bo'lgan so'z shakllarining to'g'ri qo'llanilishiga xizmat qiladi. Shuningdek, maqolada lug'atlarni alohida sohalarga ajratish, ularni elektron lug'at shakliga keltirish jarayonlari aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: elektron, Elektron leksikografiya, denotatsiya, kompyuter lingvistikasi, algoritim, lug'at, korpus, analizator, kompyuter leksikografiyasi, dastur.

Аннотация: В статье речь будет идти о наличии положительных и отрицательных сторон использования традиционных и электронных словарей. По мере роста динамики потребности в электронном словаре в прикладной лингвистике возрастает спрос на формирование его определенных концепций. Это способствует правильному использованию словоформ, существующих в эталонном языке, особенно в процессе изучения иностранных языков. Помимо этого, в статье отражены процессы разделения словарей по отдельным сферам применения, приведения их к форме электронного словаря.

Ключевые слова: электронный, электронная лексикография, денотат, компьютерная лингвистика, алгоритм, словарь, корпус, анализатор, компьютерная лексикография, программное обеспечение.

Abstract: The article will focus on the presence of positive and negative aspects of using traditional and electronic dictionaries. As the dynamics of the need for an electronic dictionary in applied linguistics grows, the demand for the formation of certain concepts of it increases. This contributes to the correct use of word forms that exist in the reference language, especially in the process of learning foreign languages. In addition, the article reflects the processes of dividing dictionaries into separate areas of application, bringing them to the electronic form. dictionary.

Keywords: electronic, electronic lexicography, denotation, computer linguistics, algorithm, dictionary, corpus, analyzer, computer lexicography, software.

Kirish

Bugungi kunda dunyoda turli madaniyatlarning vujudga kelishi, tillar rivojlanishi va ularni o'zlashtirishga oid texnik imkoniyatlarning kengayishi jamiyat kishilari dunyoqarashini tubdan o'zgartirdi. Jamiyat tomonidan tilga alohida talab va ehtiyoj paydo bo'ldiki, bu ko'proq elektron lug'atlar tuzish masalasiga aloqadordir. Bu talab va ehtiyojlar leksikografik nazariyaning yangi bir bosqichga ko'tarilishiga olib keldi.

Yigirma yildan ko'proq vaqt mobaynida elektron lug'at tushunchasi lingvistik sohasida tor ma'noda, faqatgina kompyuter lingvistikasi doirasida tushunilib kelindi, soha muammolari faqat elektron texnologiyalar joriy etilishi bilan aloqador ekanligi haqidagi o'ta tor ilmiy qarashlar natijasida kompyuter leksikografiyasi tilshunos olimlar tomonidan yetarlicha e'tiborga olinmadi.

Aslida mazkur atama va u bilan bog‘liq tushunchalar tilshunoslik sohasi rivoji va uning bugungi kundagi jamiyat ehtiyojlariga to‘laqonli javob berishiga xizmat qiladi. Bunda amaliy tilshunoslikning leksikografiya sohasi katta o‘zgarishlarga – takomillashuvga uchradi. Elektron lug‘at tushunchasi tilshunoslikka bir qancha jiharlar bilan turlicha ta’sir ko‘rsatdi.

Tilshunoslik qadimdan matematika fani bilan bog‘liq holda rivojlanib kelgan: ularning tub mohiyati bir o‘zakka – mantiqqa borib taqaladi. Amaliy tilshunoslikning rivoji bu fikrni yana bir bor quvvatlash bilan birga yana-da samaraliroq qildi. Yangi paydo bo‘lgan texnologiyalar matnlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri elektron formatga tarjima qilishni ta’minlash bilan jarayonni osonlashtirgan bo‘lsa, har bir tilning tabiatidan kelib chiqib, matnlarning o‘ziga xos shakllantirilishini anglab yetishda foydalanuvchi mas’uliyatini oshirdi.

An’anaviy lug‘atlar bilan elektron lug‘at o‘rtasida farqlar bo‘lishi tabiiy. Bu farqlar u yoki bu lug‘at shaklining ustunligini ko‘rsatadi. Ya’ni bir jihat bilan an’anaviy lug‘atlar afzallik qilsa, ikkinchi bir jihatdan elektron lug‘atlardan foydalanish samaraliroq bo‘ladi. Masalan, an’anaviy lug‘atlardan foydalanish uchun moddiylik, unga erishish uchun lozim bo‘lgan sharoit va amallar (lug‘at olish uchun do‘konga yoki kutubxonaga borish zarurati, uni topish, kutubxona bazasining quvvati yoki sotib olish uchun sarflanadigan moddiy qiymat) elektron lug‘atlarda mutlaqo talab qilinmasligi pandemiya sharoitida foydalanuvchilarga juda qo‘l keldi. Etalon til sir-asrorlarini bilish va chet tillarini o‘rganishda elektron lug‘atlardan foydalanish qulayligi yana bir bor o‘z isbotini topdi. Shu o‘rinda leksikografiya sohasi va uning yana-da samarali ishlash prinsiplariga to‘xtalmoqchimiz [Abdurakhmonova, N.2020,2021,2022].

Leksikografiyada ro‘y berayotgan tub o‘zgarishlar tilshunoslikning boshqa fanlar bilan integratsiyaga kirishuvi, hamkorlikda rivojlanishini taqozo etadi. Bunda yuzaga kelgan vaziyat va unda mavjud muammolarga yechim topishda tilshunoslikning texnika fanlari bilan aloqasi talab qilinadi. Tilshunoslikning texnika fanlari bilan aloqasi asosida yangi injenerlik lingvistikasi, hisoblash lingvistikasi, elektron lingvistika atamaları paydo bo‘ldi. Ushbu konsepsiya ostida tilni o‘rab turgan bir qator muammolar hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Kompyuterlar orqali tizimli til o‘rganish, mashina tarjimasi va leksikografiya masalalari bu sohadagi muhim masalalar sirasiga kiradi. Kompyuter leksikografiyasiga doir yangi ilmiy qarashlar filologiya fanlari doktori N.Abduraxmonovanning “Mashina tarjimasining lingvistik ta’minoti” monografiyasida o‘z aksini topgan. Manbada hozirgi o‘zbek tilida kompyuter leksikografiyasi yutuqlari bilan bog‘liq ko‘plab lug‘atlar yaratilgani, ammo ushbu lug‘atlar haligacha kitob shaklida bo‘lib, elektron lug‘at holatiga keltirilmaganligi ta’kidlanadi [2, 59].

Tilshunos va informatik olim A.Pedron o‘zining “Elektron leksikografiya” deb nomlangan asarida an’anaviy lug‘atlar bilan yangi avlod lug‘atlar o‘rtasidagi farqni Venn diagrammasi asosida tushuntirib bergan [4,238]. Muallif X.Bergenzolning elektron leksikografiya haqidagi qarashlariga murojaat qilib, yuqoridagi savollarga aniqlik kiritildi. Uning ta’kidlashicha, kompyuter leksikografiyasida elektron lug‘atlarni ishlab chiqish jarayonida lug‘atlardan foydalanuvchilar o‘z maqsadlariga tezroq erishadilar va elektron lug‘atlarni yaratishda har ikki soha vakillari, ya’ni tilshunos va axborot texnologiyalari soha vakillari birdek ishtirok etadi deb hisoblaydi [Abdurakhmonova, N.2020,2021,2022].

Avtomatik ma’lumot berish, mashina tarjimasi, inson-mashina suhbat tabiiy til materialining dasturlash tillari asosida kodlanishiga asoslanadi. Faqat ular orasida muayyan farqlanishlar mavjud, masalan, tabiiy tilda amalda bo‘lgan polisemantik so‘zlar dasturlash tilida alohida qiymat bilan kodlanadi. Rivojlanish shuni ko‘rsatadiki, yaqin kelajakda an’anaviy

tilshunoslikda mavjud bo‘lgan bir qator munozarali masalalar kompyuter lingvistikasi orqali hal qilinishi mumkin bo‘ladi.

Zamonaviy tilshunoslikda lingvistik masalalarni avtomatlashtirishga ham katta urg‘u berilgan. O‘zbek tilshunosligida bu haqdagi ilmiy mulohazalar tadqiqotchi A.Rahimovning “Kompyuter lingvistikasiga kirish” o‘quv-uslubiy qo‘llanmasida uchraydi[3]. Tilshunoslikning kompyuter dasturlari bilan yaqin aloqadorlikdagi tadqiqotning yangi predmeti – bu mashinaning kibernetik miyasi aks ettira oladigan til strukturasi shakllantirishdir. Bu yerda talabning izchil yechilishi uchun hisoblash tizimi (algoritm) ishlab chiqiladi. Algoritm tili kompyuterlarda har qanday dasturlashni amalga oshirish uchun ishlatiladi. Bunday dasturiy ta‘minotlarni ishlab chiqish va uni kompyuter lingvistikasi orqali tilshunoslikning barcha bo‘limlariga aloqadordir, shu sababli uning talqinida tilshunoslikning barcha bo‘limlari tadqiqini qayta ko‘rib chiqish zarurdir.

Kompyuter lingvistikasi sohasida o‘zbek tilshunosligining tadrijiy taraqqiyoti mashina tarjimai, matnlarni rasmiy tahlil qilish, turli lug‘atlarni tuzish va boshqalar bilan bog‘liq. Alohida ta‘kidlash lozimki, yangi davr tilshunosligi soha masalalari yechimiga aniq fanlar mutaxassislarining yana-da ko‘proq jalb qilinishi bilan xarakterlidir[Abdurakhmonova, N.2020,2021,2022]. Til materialini tadqiq etish bilan bir paytda filologiya sohasida ilmiy daraja oluvchi mutaxassislar soni ham ortib bormoqda. Jumladan, 2021-yilda N.Abduraxmonova “O‘zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari” mavzusidagi filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasida kompyuter texnologiyalarining til rivojiga va, o‘z navbatida, til hodisalarining kompyuter texnologiyalariga ijobiy ta‘siri orqali qator ilmiy yutiqlar qo‘lga erishilishi alohida ta‘kidlaydi. Shuningdek, 2022-yilda Sh.Gulyamova tomonidan “O‘zbek tili semantik analizatorining lingvistik asoslari” mavzusidagi filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasida o‘zbek tili omonimlar lug‘atini takomillashtirish va uning semantik analizatoridagi o‘rni masalasi ilmiy asoslandi.

Umuman, kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi unga zarracha zarar yetkazmaydi, aksincha, uning jadal rivojlanishiga olib keladi.

“Elektron lug‘at” tushunchasi tilshunoslik fanida so‘nggi yigirma yil mobaynida paydo bo‘lgan atamadir. “Kompyuter leksikografiyasi” atamasi esa nisbatan ilgari paydo bo‘lgan. Mazkur tushunchaning ilmiy talqini Y.N.Marchukning 1976-yilda nashrdan chiqqan “Hisoblash leksikografiyasi”, E.V.Vertelning 1984-yilda nashr qilingan “Mashina leksikografiyasi”, O.A.Kazakevichning 1985-yildagi “Avtomatlashtirilgan leksikografiya”, V.V.Markovkinning 1990-yilda yaratilgan “Kompyuter leksikografiyasi” nomli darslik va o‘quv qo‘llamalarida bayon etilgan. Xususan, Y.N.Marchuk ushbu atamalarni “Kompyuter lingvistikasi” sarlavhasi ostida umumlashtirdi va tilshunoslikning dolzarb muammolarini hal qilish zamonaviy dasturiy yo‘naltirilgan kompyuterlar yordamida bevosita muhokama qilinishini ta‘kidladi. Q.M.Mandrikova esa “hisoblash leksikografiyasi”, “hisoblash mashinasi” va “avtomatik leksikografiya” atamalarining bir tushuncha ekanligini va ularning mohiyatida bitta vosita – kompyuter mavjudligini ta‘kidlaydi. U “kompyuter leksikografiyasi” tilshunoslikning alohida sohasi sifatida, leksikografiyaning yangi ko‘rinishi sifatida ko‘rib chiqish lozim, degan xulosaga keladi. Ushbu fanning mazmuni har xil turdagi kompyuter lug‘atining nazariy va amaliy masalalarining mavjudligi, shuningdek, ushbu muammo bilan bog‘liq barcha natijalarni nashr etishdir deb hisoblaydi[Abdurakhmonova, N.2020,2021,2022].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020–yil 20-oktabrdagi PF-6084-son farmoniga ko‘ra yangi avlod o‘quv lug‘atlari yaratish samaradorligi tanqidiy-tahliliy o‘rganib chiqilmoqda.

Maskur amaliy jarayonda muayyan konsepsiyaning mavjud bo'lishi va amal qilinishi sohaga oid muammolarni hal qilish va tizimli ijobiy natijalarga erishishni ta'minlaydi. Shu ma'noda, tanlangan mavzu yangi avlod lug'atlarini yaratish ishlari shu yo'nalishdagi konsepsiyalar ishlab chiqish bilan boshlanishi maqsadlidir.

O'zbek tilining yangi avlod lug'atlarini yaratilishi, bir so'z bilan aytganda, yuqorida ko'rsatilgan Farmonda nazarda tutilgan maqsadlarga xizmat qiladi. Tadqiqodning amaliy natijasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi tomonidan moliyalashtirilgan "Yangi avlod o'quv lug'atlari va ularning mobil ilovalarini yaratish" loyihasi doirasida amalga oshirilayotgan o'zbek tilining omonim, sinonim va paronimlar lug'ati mobil versiyalari ishlab chiqilganligi bilan belgilanadi. Ushbu lug'atlarning web shakli bugungi kunda tilshunos.com sayitida mumtazam to'ldirib borilmoqda.

Yangi avlod o'quv lug'atlari - Omonimlar lug'ati

Bosh sahifa Omonimlar Loyiha haqida Mualliflar Bog'lanish Sarvarbek Azimov

Omonimlar jadvali

№	Omonim	Til	Turkum	Ma'no	Havola
3	Absolyut	Lotin	Ot	Borliqning doimiy, o'zgarmas ilk asosi (ruh, g'oya)– idealistik filosofiyada; xudo – ilohiyotda	+ - x
4	Avra	Tojik	Ot	Ko'pa-to'shakning, to'ning yuza tomoni	+ - x
5	Avral	Ingiliz	Ot	Kemaning barcha shaxsiy tarkibi qatnashgan holda bajariladigan umumiy ish	+ - x
6	Agent	Lotin	Ot	Biror voqea-hodisani ro'yobga keltiruvchi sabab.	+ - x
7	Agent	Lotin	Ot	1. Biror muassasa yoki kishi topshirig'i (vakolati) bilan ish olib boruvchi shaxs, vakil 2. Biror davlat razvedkasining maxfiy xodimi, shpion, diversant.	+ - x
8	Adash	Tojik	Ot	Ismi boshqa bir kishining ismi bilan bir xil kishi	+ - x

Yangi avlod o'quv lug'atlari - Omonimlar lug'ati

Bosh sahifa Omonimlar Loyiha haqida Mualliflar Bog'lanish Sarvarbek Azimov

"Absolyut" omonimi haqida batafsil ma'lumot

Omonim	Absolyut
Ma'nosi	Borliqning doimiy, o'zgarmas ilk asosi (ruh, g'oya)– idealistik filosofiyada; xudo – ilohiyotda
Kelib chiqishi	Lotin tili
So'z turkumi	Ot so'z turkumi
Uslubi	Ilmiy uslub
Namunalar	
Bazaga kiritdi:	Sarvarbek Azimov Tahrirlash O'chirish

Global Internet leksikografiya faniga o'z ta'sirini o'tkazib, elektron lug'atlar jarayoni uchun qulay sharoit yaratdi. Kompyuter texnologiyalari lug'at tuzish ishlarini tezlashtirdi, lug'atlar bilan ishlashni osonlashtirdi. Internetning ta'siri natijasida lug'atlar o'z shaklini butunlay o'zgartirib yubordi. Lug'atlar kompyuter lug'atlari va elektron lug'atlar nomi bilan ishlay boshladi. Kompyuter lug'atlari va elektron lug'atlarning farqi juda katta. Bu asosan qidiruv funksiyasi cheklanganligida, so'rovga javob bermasligi, foydalanuvchi bilan o'zaro aloqada bo'lmasligi va texnik funksiyalarga ega emasligida ko'rinadi. Elektron lug'atlar asosan an'anaviy lug'atlardan foyda ko'radi, ammo bu yerda ishlash bosma lug'atlarga qaraganda ancha oson. Elektron

lugʻatlarda qidirish cheklanmagan, soʻzlar alifbo tartibida joylashtirilgan va foydalanuvchi talabiga toʻla javob beradigan qabul qiluvchiga ega. Elektron lugʻatlarning paydo boʻlishi anʻanaviy lugʻatlarning shakli va mazmunini oʻzgartirdi. Katta hajmdagi lugʻatlar allaqachon elektron vositalarga (CD, Fleshka) oʻtkazilgan. Anʻanaviy lugʻatlardan farqli oʻlaroq, elektron lugʻatlarda asosiy ish nafaqat soʻzlarning alifbo tartibida, balki elektron lugʻatlarda soʻz va iboralarni tabaqalashtirilgan sanab oʻtish, ularni misollar bilan tushuntirish, keng lugʻat yozuvlari, eng soʻnggi multimedia elementlari bilan zamon talablari asosida taqdim etilgan. Yaʼni soʻzlarning elektron lugʻatlarda ifodalanishi rangli, obrazli, grafik, tovushli va videotasvirlar boʻlishi mumkin. Elektron lugʻatlarda soʻzlarning izohi til meʼyorlariga muvofiq berilishi kerak. Lugʻatda soʻzning maʼnosini ochib berishda kontekst va situatsion maʼnolar, omonimlar, sinonim va antonimlar, frazeologik birikmalar, idiomalardan foydalanish mumkin. Lugʻat imkoniyatlari keng boʻlib, matnlarni turli tillarga tarjima qilish imkoniyati mavjud.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Abduraxmonova N. Mashina tarjimasining lingvistik taʼminoti [Linguistic database of machine translati]. – T.:2018.
2. Pedro A. Fuertes-Olivera., Bergenholtz H. E-Lexicography. The Internet, Digital initiateves and Lexicography. London/New York: Continuum. 2011. – bet 341
3. Agostini, A., Usmanov, T., Khamdamov, U., Abdurakhmonova, N., & Mamasaidov, M. (2021, January). Uzwordnet: A lexical-semantic database for the uzbek language. In Proceedings of the 11th Global Wordnet conference (pp. 8-19).
4. Abdurakhmonova, N., Alisher, I., & Toirova, G. (2022, September). Applying Web Crawler Technologies for Compiling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing. In 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK) (pp. 73-75). IEEE.
5. Abdurakhmonova, N., & Ismailov, A. S. (2022). APPLYING WEB CRAWLER TECHNOLOGIES FOR COMPILING PARALLEL CORPORA AS ONE STAGE OF NATURAL LANGUAGE PROCESSING. In СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ. СОЦИАЛЬНАЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ (pp. 22-27).
6. Abduraxmonova, N., & Abduvaxobov, G. I. (2021). Oʻquv lugʻatini tuzishning nazariy metodologik asoslari. СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ, 103.
7. Sulevmanov, D., Gatiatullin, A., Prokopyev, N., & Abdurakhmonova, N. (2020, November). Turkic morpheme web portal as a platform for turkology research. In 2020 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT) (pp. 1-5). IEEE.
8. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari [Basics of computer linguistics]. – T.: Akademnashr, 2011.
9. Boboyev A.M. Tilshunoslikka kirish [Introduction to Linguistics]. – Baku.: Maorif, 2004.
10. Rizayev S. Kibernetika va tilshunoslik [Cybernetics and Linguistics]. – T., Oʻzbekiston, 1976